

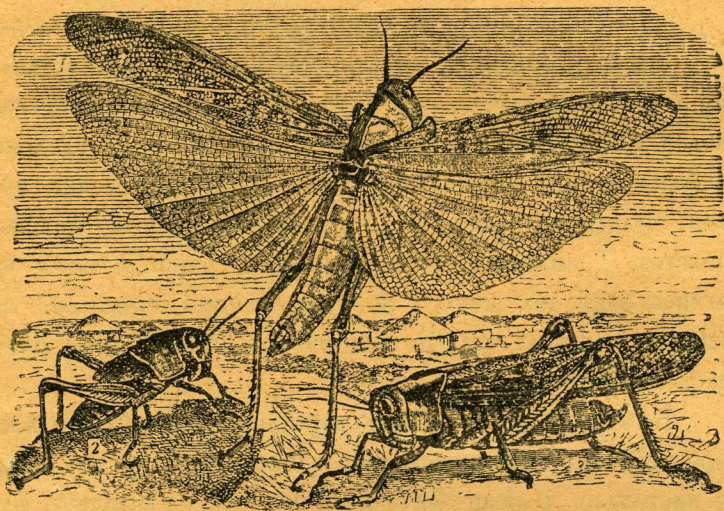
XIV.

Лихі години. Хвороби. Ліки.

СЛАВЕТНИЙ І. П. Котляревський влучно висловився, що «біда не за горами ходить, і хто її не скуштував?— біда біду, говорять, родить; біда для нас судьби устав». Так буває з людиною, так буває й з народом. Лихі години Слобожанщина зазнала не тільки з 1914 р., коли почалась велика європейська війна, а за нею усякі нелади, розруха, безхліб'я, хвороби, ворожнеча, грабіж, вбивства. Траплялись лихі години і раніш, тільки не тяглись вони так довго і не були такими важкими, як нещастя останніх літ. В коротеньких згадках вони були здебільшого такі:

Безхліб'я. Хоч Слобожанщина край занадто хлібородний, але траплялись такі нещасливі часи, що хліба не вистачало, і люди бідували і по селах і в містах. Бувало це або після великої засухи, або від сарани, не так гостро від хлібного жука, а в останні роки здебільшого в Харькові та й в інших містах від надзвичайної дорожнечі. Раніш в Харькові і поблизу його були безхлібні роки 1787, 1821, 1833 і 1848, коли люди навіть вмирали від голоду,— в 1788 р. в куп'янським повіті, в 1833 р. в ізюмським. Особливо важкий рік був 1848, коли сталась страшенна засуха, небо довго було мідяним, а земля залізною від спеки, і усе погоріло від палючого сонця; навіть сінокоси повсихали.

Сарана налітала за старі часи часто і нівечила трави, хліб; йшла вона, напр., в 1748 р. по сумському повіту хмарою, по землі і в повітрі. Піша сарана поїла весь хліб, а летюча—листя на деревах, і наслідком був голод. В 1822 р. сарана спустошила вовчанський повіт. В 1824 р. летіла сарана, як хмара, сіла біля Чугуєва на ліса і пообламлювала гілля, так було її багато. В 1823 р. сарана поїла 200 десятин хліба по-

С а р а н а: 1. Летюча, 2. Сидяча, 3. Личинка.

біля Люботина, валківського повіту. Виводилась сарана по степах в Таврії і звідтіль насувала на Слобожанщину. Пізніш степи заселились, і сарані не давали там випло- жуватись.

Великі хвороби бували здебільшого після війни або безхліб'я. Інші хвороби грізною хвилею розлива- лись по усій Слобожанщині, інші обмежувались пооди- ноками її частинами, напр., поганка, малярія бувають

тільки по болотяних місцевостях, по-над річками на низинах. Особливо важкими були:

Холера. Вперше виникла холера в 1830 р. і забрала багато народу. Вона тоді була усюди. Далі в 1847 і 1848 роках була холера ще більша; в Харкові від неї в 1847 р. померло 410 чол., в 1848 р.—700. Стояла велика спека. Хвороба, її причини були зовсім невідомі. Лікарень не було, і нарід від них тікав. Тоді ще не знали, що джерелом пошести була бактерія і що особливо треба берегтися сирої води, де вона здебільшого і держиться. Цікаві з цього боку церковні свідoctва, зібрані харківським священником Чижевським; по числах померших видно, що вмірали здебільшого на вулицях поблизу річок. З других церковних свідoctв, зібраних в «Истор.-статистич. описанії Харьков. епархії» арх. Філаретом, видно, що в багатьох селах померла від холери приблизно $\frac{1}{10}$ часть усієї людности.

Чума—страшенна хвороба—теж бувала на Слобожанщині, і про неї в старі часи наука ще нічого не знала. Була вона в 1718 р. в харківськiм повіті, в 1738 р. в Вовчий, в 1838 в Куп'янці. Від чуми мерло багато попів. Заходила чума з Туреччини та Персії після війни. В 1738 р. в Харкові від чуми померли попи Благовіщенської та Троїцької церков, інші двори цілком повимірали. Хвороба була дуже люта в жовтні та листопаді. В інших селах вимірало до половини людности. Хворих і померших од чуми возами звозили в ліс і скидали гаками, де вони й погибали.

Цинга (гнилець). Роки 1847 і 1848 взагалі були дуже важкими. В ці роки страшенно була поширена цинга в містах і по селах, і багато народу померло від цинги. В інших селах від цинги вмірало більше ніж

від холери. Так, в с. Олександрівці, старобільського повіту, в 1848 р. від холери померло 250 чол., а в 1849 р. від цинги 350 ч. В Закотній в 1848 р. від холери померло 154 чол., а в 1849 р. від цинги—660 з 4000 усієї людности. В с. Велика-Камишеваха з 3.500 чол. людности від цинги померло 416. Вже тоді було достежено, що пошесть цинги виникла од браку овочів, а помірала здебільшого ті, що раніш нездужали на холеру, були таким робом знесилені. В спогадах одного сучасного письменника є такий сумний опис цієї хвороби: «Болѣзнь продолжительна и мучительна. Цѣлыя семьи были больны съ ногъ до головы. Жаръ дѣлался во всемъ тѣлѣ, десны чернѣли, зубы шатались, колѣни пухли, на ногахъ открывались раны. Случалось видѣть мать въ ранахъ, окруженную больными малютками».

Черевний тиф дуже поширений на Слобожанщині, і навіть в самому Харькові буває що-року, здебільшого в осени й по весні. Часом бувають великі вибухи то черевного, то ще більш страшного висипного тифу від брудної води, від темноти люду, від громадського безладдя, від браку науки.

Дифтерія, або обкладки, теж не раз дуже шкодила людности; особливо багато вмірало від цієї тяжкої пошестної хвороби дітей по селах. Але зараз, завдяки науці, так званим противотрутним щепінням, коли з ними не опізнюються, хвороба зробилася не такою погИБельною, і лікарі добрезнають, як лічити. Коли хто хворий, зараз же, не гаючи ні години, треба звертатися в лікарню.

Пранці (сіфіліс) погана хвороба, колись зовсім була невідома, а потім зустрічалась тільки зрідка, здебільшого по містах поміж распустними людьми. В останні роки, особливо за час війни, вона почала занадто по-

ширятись; здебільшого в села позаносили її салдати та фабричні робітники.

У селянства окрема паталогія й окрема терапія— здебільшого старозавітні: соняшниця (біль в животі), уроки (зглаз—усякі хвороби, здебільшого дитячі), гризь (ревматизм і подагра, ломота в руках або в ногах), переполох (від переляку), сухоти (туберкульоз), обкладки (діфтерія), завійниця (біль в животі), пранці (сіфіліс); гвоздики (висипка на тілі), куряча сліпота (на очі), нічниця (безсоння, викрик дітей в ночі), пліснявка (в роті у дітей), огник (гнойова висипка на виду), бишиха (рожа), поганка, трясця, пропасниця і ин.

Наукова медицина звернула увагу на народне лікування; понаписувано вже чимало цінних наукових розвідок взагалі про народню медицину, напр., праці д-ра Демича, як у селян лічать дітей, цінна розвідка професора Висоцького «Очерки народной медицины», моя розвідка в часопису «Харьковъ» за 1879 р., №№ 311—312, і безліч етнографичних матеріалів в журналах, часописах і окремо; що до Слобожанщини—здебільшого в «Жизнь и творч. крест. купяиского у.» 1898 р. і в дописах із сел в місцевих газетах «Харьков. Губ. Вѣдом.» та «Южный Край».

В народній медицині багато ще старого містичного анімізму, від тих далеких часів, коли люди усюди вбачали таємні істоти—чортів, відьом, домових, русалок, мавок. Людину поділяли на тіло й душу; тіло немов би тільки шкаралупа, а усім керує душа, яка живе в голові, в горлянці, або в серці; вона може часом виходити з людини, коли та спить або нездужає, бігати по полю, лазити по деревах, і тут з нею трапляється усяке лихо, а людині тільки ввижається те у сві. А потім усякі злі

або нечисті духи мають спромогу залізти в нутро чоловікові, коли він чхає, або спить необережно в поганім місці з роззявленим ротом, або не перехрестився там, де слід, не засвітив світла, бо нечиста сила любить усе темне та брудне. В залежності від такого світогляду народа від хвороби та усякої напасти були в пошані різні речі: обереги, наузи, талісмани або амулети, церковні образки та хрестики, вовчі зуби, ракові очі, жаб'яча кість, шкаралупа з крашанок або писанок, шматочки свяченої проскурки, папірці з старими молитвами, яких не признає церква, «Сон Богородиці» і т. ин. Такі речі носили при собі, клали на ніч під подушку, закопували в полі на ниві то що ¹⁾.

З протягом часу народне лікування вельми змінилось. Забобони, замови і все таке зменшується і все більш верха забірає наукова земська медицина. Але вона ще слаба через те, що мало лікарів, і селяне мусять часто-густо заживати старих засобів. Ще Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Маруся» означив два головні старі засоби — церковний свяченою водою або маслосвятієм і знахурський замовами. І досі ці засоби вельми поширені по селах.

Від соняшниць і завійниці посипають сіллю пуп, або запалюють клочча, кладуть його на мить в глечикі, швиденько викинувши, прикладають глечик до живота (користне лікування, бо таким чином зогрівають живіт, однаково, як в медицині ставлять баньки); дітей купають в воді з соломою.

Від пранців сажають на зілля з різних трав, па-

¹⁾ Докладно див. в моїй статті „Обереги отъ сглаза“ в „Етнографич. Обзор.“ і у проф. Висоцького в його „Очерках нар. медиц.“ 1911 р.

ряться 12 день, а часом дають дуже гострі та шкідливі ліки, як селітру, мідь, синій камінь і т. ин.

Від курячої сліпоти дивляться вранці на сонце, їдять юшку з чорної курки.

Від гнильця (цинги) варять і п'ють траву бабкі.

Від переполоху надягають сорочку задом наперед, обкурюють ладаном, обризкують священсю водою.

Від нічницьносять дітей під сідало під кури з за-
мовою: «куріці, куріці, нате вам нічниці, а рабу Божому
(ім'я) дайте сонниці!»

Від сплішника (коли дитина корчиться) труть по спині гарячою паляницею, винятою з печи, або купують в попілі.

Від сухоти, коли дитина дуже слабенька, обливають її водою на молодик (новий місяць), протягають хвору дитину в лісі через діру в дереві, для чого часом рощепляють дерево, або сажають в піч до схід сонця.

Від уроків (зглазу) здебільшого злизують дітей, або проводять язиком навхрест по виду.

Від зубів багато замов, а то ще обкурюють дурманом, кладуть в гнилий зуб ладан.

Від ломоти в спині в старі часи клали хворого на землю і переводили ведмідя через нього.

Від бишихи підкурювали мертвими бджолами, свяченою шкаралупою з писанок або ладаном, часом з за-
мовою: «став дід (ім'я) шептати, стало лихо всихати» ¹⁾.

Поганка—хвороба вельми поширена на Україні, бо багато сел лежить низько над річками та ставами. Осушувати нікчемні калюжі або болота темне громадянство не клопочеться; особистої обережності зовсім бракує,

¹⁾ *Калашниковъ*, в „Жизнь и творч. крест. Харьков. губ.“ під ред. Іванова, 1898 р., I, 192.

навіть під Харьковом, де селяне, здавалось би, повинні хоч трохи поширити свій світогляд і побут. В Куряжі, Солоницівці мають на селі таку думку, що поганка буває або від простуди, або від очей, і через те й лічаться від неї або у фершалів, або у знахурки, для чого або підкурюють себе, щоб прогнати лихоманку, або з'їдають трохи землі з могилки. Ревматизм звуть тут часто порухом. Знахурка лічить його тим, що трохи кусає зубами місце, де болять ¹⁾).

В Зміїві хворих поганкою купують в річці на теплого Олексія в кінці квітня, коли іноді вода буває ще холодна ²⁾).

Взагалі народні ліки на Слобожанщині можна поділити на три відділи:

Перший, найбільший, але такий, який повинен з освітою народа згинуть—замови та шептання, щоб прогнати хворобу, як лихого злого духа, і інші такі ж нікчемні засоби, щоб вигнати його з дому, напр., коли дитина в ночі кричить, то мати бере з віника сім прутиків і жене їми полуночницю з хати, вважаючи, що полуночниця така маленька зла істота, яка бігає в ночі по долівці. Такого ж роду замови: „Волос, волос, вийди на колос“ (щоб з пальця перейшов на поле), або „уроки на сороки, а пристріти на їх діти“, або, коли перелякає хто — „із тебе дух, а з мене переполах“.

Другий відділ—це такі ліки, які мають часом значіння: зогрівання та ростирання (масаж), ськання в голові, коли болять голова; або такі, які іноді допомагають людям, напр., коли мизинець обгортають пливкою з курячого яйця від поганки. Люди поважні кажуть, що тоді по-

1) „Харьков. Губ. Вѣдом.“ за 1884 р., № 289.

2) „Южный Край“ за 1888 р., № 2580.

ганка покидає. Так, слашовісний російський письменник Вол. Даль, сам лікар, каже, що він спробував це на собі, і признає корисним. По селах зустрічаються ще діди, що якимось то лічать від сказу, коли покусає скажена собака: натирають в роті під язиком травою березкою і дають її пити. Громада признає їх і навіть як лікарів: що-року виплачує гроші по приговору волостного сходу. Такий, напр., в слоб. Боромлі, охтирського повіту, Писаревський, або по вуличному Березка (від зілля

Знахур і старшина.

березки, котрим він користується); його кличуть лічити людей і скотину від сказу і видають йому що-року певну платню. Покусані скаженою собакою після його ліків zostали живими,—принаймні в ті часи, коли ще не вживали пастеровського щепіння. Такі знахури користуються на селі пошаною. На малюнкові Писаревський сидить ліворуч, а праворуч—бороменський старшина.

Нарешті третій відділ—це такі зілля та речі, якими

почала користуватися наукова медицина, напр., одвар від черники, настояка на соняшнику, висушені терті таракани. Покійний славетний вчений лікар професор Боткин не побоявся взяти навіть таракана, якого уживала народня медицина від водянки.

На Слобожанщині, як взагалі на Україні за старі часи, особливо в XVIII в. поширені були рукописні лічебники. Досить просторий лічебник XVIII в. опублікований був професором Потебнею в «Києвск. Старині» в 1890 р., кн. 1—3. Напр.:

На кашель збитний, сухий:

1) Кору з дерева грушового стовкти і цити з вином на ніч.

2) Часнику стовкти з салом і яйцем сирим, просмажити на огні і мазати підошви та хребет на ніч.

3) Ганусу доброго кварту одміряти, варити, поки упріє дополовини, положити цукру хунт і заживати.

4) Печені яблука з цукром утишають кашель.

5) Льонну олію вживати.

На подагру й хирагру:

1) Попілу насипати і на ногах носити.

2) Сок з шевлії в чаю пити.

3) Свіжою пшеницею до колін ноги всипати.

На сухоти:

Козине молоко пити з цукром рано й вечір.

Багато різних порад від зубів, бігунки, гадюки, ваги в грудях, ломання в тілі, уроків (корінь дягіля носити) та ин. Багато кепських порад, напр., давати з'їсти вошу від жовтухи ¹⁾.

¹⁾ Потебня, Малорос. домашн. лічебники XVIII в., в «Києвск. Стар.» 1890, I.

Хоч медичні наукові діячі та інституції виходять за межі етнографії, але ніяк не можна обминути таких діячів і такі інституції лікарського змісту й складу, що зробили великий вплив на життя народу в прямому значінні слова, оберегаючи його від важких хвороб і наглої смерті. З приводу цього не можна пройти мовчанкою такого світлого громадського діяча, як покійний лікарь Владислав Франковський, поляк родом, католик по вірі, але 50 років віддавши місту Харькову гуманної лікарської діяльності, здебільшого безплатно, і в самі страшні часи пошестей. Він навіть сам платив за ліки для бідних, напр., з 1851 до 1856 р. безплатно лічив своїми ліками 2.284 бідних людей. Родився він в 1819 р. в Минській губ., учився в Харьківськiм університеті і до кінця днів своїх працював в Харькові серед загальної до нього пошани, що яскраво відбилось на гучнім його ювілейі в 1892 р. з приводу 50 літ його лікарської діяльності (1840—1890). Особливо він ласкаво відносився до дітей. Після його смерті Харьків у пошану його пам'яті збудував безплатну лікарню для дітей і назвав її його іменням.

Таким же славетним гуманістом з'являється професор Леонард Гіршман. Родився він в 1839 р., в 1868 р. почав читати лекції в університеті про хвороби на очі й допомагати хворим часто зовсім безплатно. Ймення його відомо по всіх куточках Слобожанщини, і безліч народу мала від нього добру пораду і щиру допомогу. Місто Харьків в пошану його збудував гарну лікарню для хворих на очі і надав їй імення професора Гіршмана.

Дуже добре громадське діло зроблено професором по внутрішніх хворобах Іваном Оболенським (род. в 1841 р.). Він не тільки дав власні гроші на «Карету

нейганої допомоги», що повинна негайно виїздити з ліками й лікарем у випадкових важких хворобах, але дав свій досвід, знання й щирий догляд. Виникла і досі пильно працює ця користна інституція завдяки професорові Оболенському.

Залишаючи усі наукові товариства, не можна не підкреслити Харківське Медичне, позаяк його значіння в Слобожанщині і далеко по-за її межами дуже велике. Виникло воно по думці й клопотах професора хірургії Вільгельма Грубе в 1861 р. На протязі 30 років Грубе був його головою. Завдяки Харківському Медичному Товариству виникла Пастеровська станція, надзвичайно важлива інституція з великим впливом на всю Україну, і Жіночий Медичний інститут з великим числом студенток. Бактеріологічний інститут Медичного Товариства виробляє величезне число сиворотки для прищепки від скажених собак, черевного тифу, холери, дізентерії, скарлатини, обкладок (діфтерії). Завдяки прищепкам багато людей спаслось від наглої смерті. Зо всієї Слобожанщини народ йде в Харків в Медичне Товариство і знаходе тут собі порятунок.

Народня ветеринарія теперішнім часом йде на за-непад під примусом наукової земської ветеринарії, але подекуди ще й досі лічать скотину заговорами, свяченою водою і т. ин. Дивно, що в куп'янському повіті місцями пухлину на ногах у товарини лічать так: беруть конячі щелепи і їх зубами давлять пухлину, а потім односять щелепи на те місце, де вони й лежали¹⁾.

1) „Жизнь и творч. крест. Харьков. губ.“, I, 195.

2-й випуск.

Культурно-Історична Бібліотека

під ред. Проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

□ □ □ □

№4

Проф. М. Ф. СУМЦОВ.

СЛОБОЖАНЕ

Історично-
Етнографічна
Розвідка.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА

М. 53005
1917 348.

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“

Харківського Кредитового Союзу Кооперативів.

1918.

Харківський
Університет